

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/20532> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Groothedde, Michel

Title: Een vorstelijke palts te Zutphen ? : macht en prestige op en rond het plein 's-Gravenhof van de Karolingische tijd tot aan de stadsrechtverlening

Issue Date: 2013-02-14

3 Doel- en vraagstelling

Het eerste doel van het Odysseeproject en het daaruit voortvloeiende promotieonderzoek was de uitwerking van het archeologisch onderzoek dat in 1946 en 1993-1999 op en rond het plein 's-Gravenhof te Zutphen heeft plaatsgevonden. Deel van de uitwerking omvatte het maken van een gedigitaliseerde en gegeorefereerde alle-sporenkaart met daaraan gekoppeld een database en een basisrapportage. De sporen en structuren zijn gedateerd en gekoppeld aan een fasering van de waargenomen verschijnselen op het paltsterrein.

Het tweede doel was de vondsten van de opgravingen 's-Gravenhof 1946 en de afvalkuilen langs de westmuur van de tufstenen aula in de opgraving Huize van de Kastele te determineren, evenals de zoölogische complexen uit de 10^e tot 12^e eeuw. Het doel was een beeld te vormen van de materiële cultuur en voedselcultuur van de bewoners en bezoekers van het paltscaplex. Dit in relatie tot de geschreven bronnen.

Het derde doel was een beschrijving te geven van de ruimtelijke en fysieke ontwikkeling van het grafelijk centrum Zutphen vanaf de Karolingische periode. In het geval van Zutphen leidde de ontwikkeling van dit machtcaptrum tot een vroege vorm van stadsontwikkeling die zou uitmonden in de stadsrechtverlening kort voor 1200.

Het vierde doel was het realiseren een nieuwe topografische en architectonische reconstructie van het Zutphense paltscaplex ten tijde van met name de tufstenen aula en zijn omgeving. Daarna kon het gebouwencomplex vergeleken worden met de vele paltscaplexen in Duitsland, de enkelen in Nederland en België en buiten het Duitse rijk. De synthese van dit onderzoek moet de archeologische en historische discussie voeden hoe dit complex geïnterpreteerd moet worden en wie de mogelijke bouwheer is geweest.

Het vijfde doel was dan ook te komen tot een plausibele interpretatie van het Zutphense paltscaplex, het bepalen van de opdrachtgever en het verklaren waarom nu juist te Zutphen dit complex tot stand kwam.

Het laatste doel is een beschrijving te geven van de plaats en betekenis van het grafelijk hof en het paltscaplex in de vroegstedelijke ontwikkeling van Zutphen.

Als de doelstellingen worden vertaald naar onderzoeksvragen dan kunnen die als volgt worden geformuleerd:

Doel 1 uitwerking archeologische structuren:

- *Welke structuren zijn er in de opgravingen op het paltsterrein te herkennen?*
- *Wat is de fasering en datering van die structuren?*
- *Welke sporen (muren, uitbraaksporen, kistwerk) behoren tot de tufstenen aula en wat is de complete plattegrond van dit gebouw?*
- *Welke bouwfasen zijn in dit gebouw te onderscheiden en hoe zijn de bouwfasen te dateren?*
- *Welke gebouwen gingen aan de tufstenen aula vooraf?*
- *Hoe is de wijziging in de oriëntatie van het complex te verklaren?*
- *Welke bijgebouwen behoren tot het paltscaplex?*

- *Wat zijn de functies van de gebouwen geweest?*
- *Wanneer is het paltscomplex omwald/omgracht?*
- *Welke ruimtelijke impact heeft de omwalling gehad?*
- *Hoe verliep het verval- en sloopproces van de tufstenen aula tot de sloop van de laatste resten in 1635?*

Doel 2 uitwerking en determinatie van de vondsten en botcomplexen:

- *Welke architectuur- en bouwfragmenten zijn aan de paltsaula toe te schrijven en wat zeggen die resten over het uiterlijk van het gebouw?*
- *Wat zegt de keramiek over de status van het paltscomplex en zijn bewoners?*
- *Zegt het importpercentage iets over die status?*
- *Zijn er onderscheidende (bijzondere) vondsten gedaan op het paltssterrein?*
- *Wat zeggen de bijzondere vondsten uit de paltsperiode over de status van de bewoners?*
- *Wat zeggen de zoölogische complexen over de status van de bewoners tussen 900 en 1200?*

Doel 3 en 6 ruimtelijke en fysieke ontwikkeling van Zutphen:

- *Wat is de ontwikkeling van de nederzetting Zutphen geweest vanuit de Karolingische ringwalburg tot aan de stadsrechtverlening en hoe past de palts/gravenhof daarin?*

Doel 4 reconstructie van het hoofdgebouw van het paltscomplex

- *Wat was het uiterlijk van de aula in de bouwtijd?*
- *Wat was het uiterlijk van de aula na latere verbouwingen?*
- *Bestaan er (contemporaine) afbeeldingen van de aula?*
- *Met welke gebouwen is de Zutphense aula te vergelijken?*

Doel 5 interpretatie van het paltscomplex

- *Waarom werd dit gebouwencomplex in Zutphen gebouwd?*
- *Wie kunnen de initiatiefnemers geweest zijn tot de bouw en verbouw van de tufstenen aula?*

De vragen bij de doelstellingen 1 t/m 3 vormden het uitgangspunt bij de uitwerking van de betrokken opgravingen in de Odysseefase en worden op uitwerkingsniveau beantwoord in hoofdstuk 8, 9 en 10. De samenvattende beantwoording van deze vragen is als bijlage 1 overgenomen uit het Odysseerapport *Zutphense Archeologische Publicaties 66*. In hoofdstuk 7 wordt de archeologische en historische context geschetst in welk licht de archeologische resultaten van dit onderzoek moeten worden geplaatst en verklaard. De reeds uitgewerkte en gepubliceerde archeologische gegevens over de Karolingische periode vormen daarbij het uitgangspunt. De laatste vijf vragen zijn in het licht van de geschetste probleemstelling in 2.1 en als doel 4 en 5 cruciaal. Het zijn de vragen die in hoofdstuk 12 en 13 aan de orde komen. In de samenvatting worden de resultaten in samenhang gepresenteerd.

3.1 Begripsbepaling: wat is een palts?

In de literatuur is, vanaf de vondst van het tufstenen gebouw in 1946, vrij consequent gesproken over ‘de Zutphense palts’. Tot in de jaren 90 van de 20ste eeuw werd zelfs gesproken over de ‘grafelijke palts’. Dat is feitelijk een niet bestaand begrip in de (vooral Duitse) literatuur over paltsen.¹² Paltsen werden, althans niet voor het midden van de 12^e eeuw, door graven of lagere adel gebouwd, maar door koningen, hertogen en bisschoppen.

In de strikte zin des woords is een palts (afgeleid van het Latijnse ‘*palatium*’) een ‘koninklijk’ complex van gebouwen dat als bestuurlijk, juridisch en representatief centrum van de vorst dienst deed voor het houden van hofdagen en andere belangrijke bijeenkomsten en voor het huisvesten van de vorst en zijn gevolg op reis in zijn uitgestrekte rijk. Centraal in dit complex stond een paleisachtig hoofdgebouw, vaak aangeduid als ‘*palas*’, of ‘*curia regis*’ of ‘*aula regis*’. De palts was geen hoofdstedelijke residentie waar het centrale gezag was gevestigd. De macht van de vorsten in de 9^e tot 13^e eeuw was gebaseerd op het rondreizende koningschap waarbij de vorst zich in de verschillende delen van het rijk liet zien en zijn gezag (be)vestigde.¹³ Als zodanig maakte de palts deel uit van een netwerk van tijdelijke verblijfsplaatsen. De palts kende een publieke functie (*aula regia*, *palacio publicum*) voor bijvoorbeeld rijksdagen, en een private functie als huis van de koning (*domus regis*). Voorts was er een *curia* of *curtis* van waaruit de domeinen (*fiscus*) werden beheerd en bestuurd. Paltsen waren ontmoetingspunten, waar de vorst steun zocht bij de regionale adel en politieke en sociale verbonden sloot, zoals huwelijken. Er waren economische motieven om een palts in een gebied te bezoeken (beheer domeinen, handel) en last but not least was het de plaats om enige tijd van de opbrengst van de lokale domeinen te leven. De Karolingische vorsten Karel de Grote en Lodewijk de Vrome hadden nog een uitgesproken voorkeur voor paltsen als Aken, Ingelheim en Nijmegen in het oostelijk deel van hun stamland Austrasië. Vanaf de Ottonen verplaatste het zwaartepunt van de favoriete koninklijke verblijven zich naar het oosten, het stamland van de Saksische hertogen. Dit gebied bleef onder de Saliërs ook sterk in de aandacht, al worden dan bisschoppelijke centra als Utrecht, Paderborn en Bamberg ook frequent bezocht. Het rondreizen van de vorsten (gereconstrueerd in de ‘*itineraria*’) laat zich vooral reconstrueren aan de hand van de oorkonden die in paltsen werden uitgevaardigd. Veel oorkonden werden opgemaakt tijdens hofdagen waar de rijkselite zich verzamelde en de vorst de belangrijkste rijkszaken regelde. Maar ook buiten de rijksdagen werden, vaak lokale en regionale, zaken geregeld. Daarnaast vierde de koning de belangrijkste christelijke feestdagen Kerstmis, Pasen en Pinksteren bij voorkeur in bisschoppelijke centra of in belangrijke paltsen als Nijmegen en Aken. De oude paltsen of paltsen waar belangrijke gebeurtenissen plaatsgevonden hadden, zoals geboortes, kroningen of het overlijden van vorsten, werden *lieux des memoires* voor latere vorsten en dynastieën die zich graag spiegelde aan hun voorgangers.

Het Frankische rijk van Karel de Grote werd na een reeks rijksdelingen onder zijn nazaten (Verdun 843, Meerssen 870, Ribemont 880) verdeeld in drie rijksdelen. De grenzen van die deelrijken hebben in het huidige Nederland op

¹² Zie onder meer Hotz 1966/1991, 75-105; Ehlers 2007.

¹³ Bernhardt 1993; Koopmans 1989, 18-23; Seltmann 1999; Ehlers 2007.

wisselende plaatsen gelegen. Het middenrijk Lotharingen besloeg het grootste deel van ons land. Na de verovering van Lotharingen door Hendrik I 'de Vogelaaër' in 925 maakte ons gebied officieel deel uit van het Oost-Frankische rijk. Dit rijk bestond uit een aantal stamhertogdommen waarvan de hertogen uit hun midden een koning kozen. Al tijdens de dynastie van de Saksische Liudolfingers ('Ottonen') werd het koningschap overerfbaar, maar de dreiging van troonpretendenten en opstand van de rijksadel was altijd aanwezig. Om die reden werd de bestuursmacht in de vele graafschappen in het rijk in toenemende mate opgedragen aan de bisschoppen. Deze kerkelijke vorsten werden door de keizer zelf benoemd en zij vormden geen dynastieke bedreiging. Dit 'rijkskerkenstelsel' vormde de belangrijkste machtsbasis van de Oost-Frankische vorst en de rijksbisschoppen waren zijn trouwste bondgenoten. Na de verheffing van Otto I 'de Grote' tot keizer in 962 erfde het Oost-Frankische rijk als het ware de status en de glans van het rijk van Karel de Grote dat op zijn beurt in de traditie stond van het laat-Romeinse christelijke keizerschap. Om die reden werd vanaf het einde van de 10^e eeuw gesproken over het Heilige Roomse rijk. De koning/keizer was vanaf dat moment de hoogste wereldlijke vertegenwoordiger van Christus op aarde en alle protocollen werden ingericht om die status te benadrukken.¹⁴ Het bezoek aan een palts werd begonnen met een protocollaire kroning, de zogenoemde '*Festkrönung*', waarbij de vorst met veel ceremonieel in de paltskerk (of bisschoppelijke kroningskerk) werd onthaald. Die ontvangstprotocollen waren vastgelegd in de '*ordines ad reges suscipiendum*' waarbij de ontvangst symbool stond voor Christus' intocht (*adventus domini*) in Jeruzalem op Palmzondag. De koning bezocht, voorzien van de rijksinsignes (*regalia*), de dienst in de kerk en liet zich vervolgens aan het volk zien. De paltsaula deed dienst als feestelijke zaal waar de maaltijd werd gebruikt en waar vergaderd en recht gesproken werd. Op deze wijze werd 's konings macht in dit deel van het rijk bevestigd. Vooral onder de Salische keizers werd dit ceremonieel uitgebuit in een streven de altijd opstandige adel te bestrijden. De '*Festkrönungen*' werden in toenemende mate in bisschoppelijke centra gehouden.

3.1: Maquette van de palts van Gelnhausen.

3.2: Gelnhausen. Van de Duitse koningspaltsen is, door hun functieverlies en verval vanaf de 13^e eeuw, zelden meer over dan een ruïne.

Het rondreizende koningschap verwaterde in de loop van de 13^e eeuw. Steeds vaker koos de vorst voor vaste residenties. Bovendien was de positie van het koningschap veranderd door een toenemende macht van de kleinere landsheer-

¹⁴ Klewitz 1966.

lijke vorstendommen die zich als ministaatjes ontwikkelden. Daarmee verviel de functie van de paltsen als verblijfplaatsen van het rondreizende centrale gezag en de meesten raakten in verval of kregen andere functies.

Een koningspalts in eigenlijke zin was gevestigd op eigen grond van de koning, te midden van uitgestrekte koninklijke domeinen, waarvan de opbrengst voor een belangrijk deel ten goede kwam aan de palts. Deze goederen worden aangeduid als 'tafelgoederen' omdat de reizende hofhouding letterlijk de opbrengsten van de domeinen consumeerde.¹⁵ Behalve de tijdelijke verblijfsfunctie van de koning fungeerde de palts als administratief en juridisch centrum van de regio. Het bestuur en beheer werd, bij afwezigheid van de vorst, opgedragen aan een graaf of bisschop. Verder is uit met name opgravingen duidelijk geworden dat de palts ook het centrum was van hoogwaardige ambachtelijke productie. Er werden luxegoederen geproduceerd die een belangrijke rol speelden in de uitwisseling binnen de sociale en politieke netwerken van de vorst. Vooral lijfeigenen en horigen waren bij de productie en distributie betrokken.

Voorbeelden van echte koningspaltsen zijn die te Nijmegen¹⁶, Aken¹⁷, Ingelheim¹⁸, Duisburg¹⁹, Goslar²⁰, Tilleda²¹, Werla²², Neurenberg²³ en Zürich²⁴. In de 12^e eeuw komen daar nieuwe paltsen bij, zoals Seligenstadt²⁵, Kaiserslautern, Wimpfen, Gelnhausen²⁶ en Kaiserwerth²⁷.

De koning bezocht vanaf de 11^e eeuw in toenemende mate de bisschoppelijke centra op en daar verrezen paltsen. Bamberg²⁸, Utrecht²⁹ en Paderborn³⁰ behoorden zeker tot de frequent bezochte paltsen waar de koning over een eigen *palas* kon beschikken. Bovendien zijn de laatste twee paltsaula's uit opgravingen, dan wel bouwhistorisch onderzoek bekend.³¹ Als de koning ooit Zutphen heeft aangedaan, dan zal dat op een reis van Paderborn naar Utrecht zijn geweest, een route die in de 11^e eeuw meermalen moet zijn gevolgd. In dit verband moet ook Deventer worden genoemd, waar de Ottoonse familie in de 10^e eeuw gegoed was en waar de koning mogelijk vóór 1046 een *palas* had.³² Ook de kloosters behoren tot de verblijfsmogelijkheden, waarbij de rijkskloosters als Quedlinburg, Merseburg en Corvey niet alleen als doorreisoorde werden gebruikt maar vaak het reisdoel waren.³³

15 Brühl 1968; Eberhardt & Grimm 2001, 8-9.

16 Kuys 2005, 226-247.

17 Knapp 2008, 18-29.

18 Jongste stand van onderzoek: Grewe 2007.

19 Herrmann 2010a met nieuwe reconstructie van de Duisburger palts op pagina 35, 41 (Google Earth, www.RuhrZeiten.de); Herrmann 2010b.

20 Frontzek, Memmert & Möhle 1996.

21 Eberhardt & Grimm 2001.

22 Streich 1984.

23 Friedel & Grossmann 2006. Van de oudste fase rond 1050 bleef niets bewaard. De huidige *palas* dateert van rond 1200.

24 Zotz 2002; Motschi 2011.

25 Atzbach 2009.

26 Knapp 2008, 81-82 (Kaiserslautern), 86-88 (Gelnhausen), 89-96 (Wimpfen); Gelnhausen: Binding 1965.

27 Streich 1984; Ehlers 2007 met kaarten en diagram op pagina 20-23.

28 Schneidmüller 2002, 30-51.

29 Koopmans 1989; Hundertmark e.a. in prep. Vriendelijke mededeling Hein Hundertmark.

30 Winkelmann 1970; Gai 2007.

31 Winkelmann 1972; Koopmans 1989; Gai 2007.

32 Spitzers 1992; Groothedde 2004d.

33 Bernhardt 1993.

3.3: Maquette van het hoofdgebouw van de palts van Goslar in de situatie rond 1850, vlak voor de ingrijpende restauratie. Het gebouw diende toen als graanmagazijn.

3.4: De onderzaal ('ridderzaal') van de palas van Neurenberg. De zaal, die een goede impressie geeft van een tweeschepige ruimte in een palas, dateert van rond 1200.

3.5: De palas van de burcht Wartburg in Thüringen is een van de eerste palas-aula's die niet door een koning maar door een landgraaf op zijn burcht werd gebouwd. De bouw begon in 1157. Rond 1170 werd de bovenste zaal voltooid.

De koning kon echter ook de residenties van bevriende rijksadel bezoeken. In 944 bezocht Otto I de burcht Hoog-Elten van graaf Wichman van Elten.³⁴ In 968 verleende hij de rijksimmunitet aan het door Wichman gestichte damess-tift op de plaats van zijn grafelijke centrum. Het is zeker niet zo dat daarmee alle mogelijkheden van koninklijke verblijfsplaatsen zijn benoemd. De koning en zijn hofhouding kon immers onmogelijk meer dan 25 tot 30 km per dag afleggen en er zullen onderweg heel wat 'Raststätten' geweest moeten zijn. Dat kon natuurlijk in de vorm van een tijdelijk kampement zijn, of een kleine burcht. Langs de veelbereide routes, zoals de 'Hellweg' van de Harz naar Duisburg en verder naar Aken of Nijmegen, lijkt in de loop van de 11^e en 12^e eeuw een lint van grotere en kleinere 'paltsen' te zijn gesticht.³⁵

De rijksadel en lagere adel bewoonden doorgaans burchten. Daarbinnen was het lokale bestuurlijke en juridische centrum gevestigd. Net als de koning had een heer of graaf vaak meerdere residenties in zijn invloedsgebied. Burchten waren bij uitstek defensieve woonplaatsen. De oudste vormen kennen we in Noordwest Europa vooral in de vorm van ringwalburgen en aanverwante omwalde structuren. Rond 1000 evolueren die walburgen tot kleinere motteburchten op al dan niet natuurlijke hoogten.³⁶ Een bijzonder vroege vorm van dit type is de burcht Uplade op de stuwwal van het Montferland geweest (verwoest in 1018) die bestond uit een centrale tufstenen toren en diverse bijgebouwen binnen een omwalling.³⁷ Met gravin Adela van Hamaland als laatste bewoonster is Uplade te beschouwen als opvolger van de tot damesstift omgevormde

³⁴ Binding 1986.

³⁵ Ehlers 2007.

³⁶ Aarts 2006; Aarts 2007.

³⁷ Schut 2003.

burcht Hoog-Elten. Vanaf de tweede helft van de 12^e eeuw gaat de rijksadel er toe over om paltsachtige complexen te bouwen.³⁸ Een bekend voorbeeld is de palts Dankwarderode van Hendrik de Leeuw, de Welfische tegenstrever van de Staufische keizer Frederik 'Barbarossa'. Deze palts in Braunschweig werd rond 1170 gebouwd naar voorbeeld van Goslar en moest Hendriks aanspraken op de koningstroon onderstrepen. In dezelfde periode verrezen niet-koninklijke paltsaula's in de burchten Wartburg³⁹, Büdingen, Wildenberg, Münzenberg en Vianden.⁴⁰ De landgraven van Thüringen uit het huis van de Liudovingers waren in 1157 één van de eersten die een *palas* met vorstelijke kenmerken bouwden op hun burcht Wartburg. Vermoedelijk drukte de *palas* de verhoogde status van de familie uit na een huwelijksalliantie met het Staufische huis.

Wat betreft het uiterlijk van de *palas* of paltsaula, het hoofdgebouw van het paltscomplex; dat kenmerkte zich door zijn representatieve karakter. De architectuur van zowel de aula's als van de kerken en (palts)kapellen ontwikkelde zich vanaf de Karolingische renaissance als herkenbare vorstelijke bouw met de (laat)-Romeinse architectuur als inspiratiebron. De architectuur verbeeldde de continuïteit van het Romeinse rijksgeslag en was tot in detail een verwijzing naar het koningschap.⁴¹ Functioneel gezien bestond de paltsaula uit een begane grond of souterrain waar zich vermoedelijk vooral de huishoudelijke zaken afspeelden en waar voorraden lagen opgeslagen. Het had in de regel een vrij gesloten karakter. Dit in tegenstelling tot de verdieping waar in elk geval een grote zaal aanwezig was waar de ceremoniële feesten, maaltijden en zittingen werden gehouden. De vorst was gezeten op een troon in het midden van een lange zijde van de zaal. Daartegenover was de lange gevel vaak voorzien van een vensterarcade, bestaande uit gekoppelde romaanse vensters op (dubbele) deelzuiltjes. De vensterarcade en het daarmee in verbinding staande bordes boven de entreepartij (zoals bij de palts van Goslar), was bij uitstek een vorstelijk kenmerk, verwijzend naar de Romeinse paleizen en als zodanig een directe uiting van het heilige Roomse rijk.⁴² Op de verdieping, of in een annex gelegen vleugel, waren ook de privévertrekken van de vorstelijke familie gevestigd en er was een kanselarij. Veel paltsaula's stonden in directe verbinding met een paltskapel, die als privégebedshuis diende voor de koning.

Met bovenstaande beschrijving van het fenomeen 'palts' en het functioneren ervan in het achterhoofd, moeten we de tot op heden als 'palts' betitelde archeologische resten op en rond het plein 's-Gravenhof te Zutphen nader gaan onderzoeken. We volharden, omwille van de leesbaarheid, in het gebruiken van de term 'palts' voor het gebouwencomplex en '(palts)aula' of *palas* voor het hoofdgebouw. In de conclusies zullen we terugkomen op de kwestie van de status en mogelijke bouwheer van het Zutphense complex.

38 Hotz 1981; Hotz 1966/1991, 49-51; Koopmans 1989, 19.

39 Schuchardt 2010.

40 Zie noot 30; Ook Streich 1984.

41 Mekking 1991; Bastemeijer & Groothedde 1999, 35-38 met literatuurverwijzing naar de betekenis van de architectuur in noot 23.

42 Wiedenau 1979, 278. In de loop van de 11^e eeuw werden ook in bisschoppelijke paleizen vensterarcades toegepast, in de 12e eeuw ontwikkelde de vensterarcades zich tot arcadevenster die ook bij immunitetsgebouwen, defensieve gebouwen en adellijke gebouwen voorkwamen.

Tot slot nog iets over het begrip ‘hof’. *Het* hof is volgens Bernard Guenneé *l’ensemble de personnes qui entourent le prince*.⁴³ Het begrip slaat op de vorst en zijn *Gefolgschaft*, de hofhouding, die in het geval van de Duitse koningen constant op reis was: *sola mobilitate stabilis* (slechts stabiel in mobiliteit).⁴⁴ Ook de hoven van van kleinere vorsten als die van Gelre en Holland⁴⁵ reisden in de 13e eeuw nog rond. In contrast daarmee staat het begrip *de* hof, dat een locatie aanduidt waar *het* hof neerstreek. Minder verwarrend is dan te spreken van residenties.

⁴³ Guenneé 1987, aangehaald door Mostert 2011.

⁴⁴ Janse 2001, 362.

⁴⁵ Alberts 1984; Mostert 2011.

3.2 Vorstelijke residenties, onderzoeksgeschiedenis en stand van onderzoek.

De verblijfplaatsen van koningen en andere vorstelijke machthebbers hebben al vanaf het begin van de archeologische wetenschap in de belangstelling gestaan. Niet alleen spraken de paleizen van lang vervlogen dynastieën en culturen tot de verbeelding (Rome, Thebe, Knossos, Troje, Babylon, Ankhor-Wat), de fascinatie voor koninklijke verblijfplaatsen en het onderzoek ernaar werden ook lang gevoed door nationalistische motieven. Beperken we ons tot het primaire onderzoeksgebied van het voormalige Rooms-Duitse Rijk – in andere Noord-Europese landen was het niet wezenlijk anders – dan kunnen we stellen dat de wetenschappelijke interesse vóór 1800 eigenlijk niet bestond. De klassieke oudheid kon zich al verheugen in een sterk groeiende belangstelling, maar het zou tot ver in de 19^e eeuw duren eer de vroeg- en volmiddeleeuwse paltsen in ons eigen ‘avondland’ onderwerp van onderzoek werden. Juist kort na 1800 zijn nog veel paltscomplexen en kastelen gesloopt met als meest dramatische voorbeeld dicht bij huis het Nijmeegse Valkhof (gesloopt 1795). Een romantisch landschapspark met ruïnes om je te verpozen werd meer gewaardeerd dan een belangrijk historisch monument. De Akense palts was tot ver in de middeleeuwen een belangrijk symbool van koninklijke macht. Karel de Grote was de vorst bij uitstek waaraan latere vorstelijke dynasten zich graag spiegelde. Na de middeleeuwen was van de glans van het brandpunt van het Karolingische rijk niets meer te bespeuren. Dat gold zeker voor de op dat moment minder bekende paltscomplexen, waarvan de meerderheid in volstrekte vergetelheid was geraakt (Gelnhausen, Paderborn, Grone, Werla, Tilleda om er slechts enkele te noemen).

Heinrich Heine beklagde zich bij een bezoek aan Goslar waar zojuist de Sint-Simon- en Judasdom was afgebroken: *‘Wir leben in einer Bedeutungsschweren Zeit; tausendjährige Dome werden abgebrochen und Kaiserstühle in die Rumpelkammer geworfen’*.⁴⁶ Zijn woorden waren tekenend voor het veranderende denken over de eigen geschiedenis. Al in 1817 was de Wartburg bij Eisenach het toneel – en onderwerp – van het ontwaken van nationaal bewustzijn van de Duitse bevolking. Hier werd door studenten Luthers Bijbelvertaling herdacht en begonnen de studenten zich te bezinnen op de betekenis van de middeleeuwse Duitse eenheid van vorst en staat en het verlangen naar een nieuwe Duitse eenheid.⁴⁷ De Wartburg werd het symbool van het streven naar de terugkeer van de nationale eenheid en is sindsdien voor de Duitser een nationaal symbool bij uitstek, zeker ook na de ‘Wende’ van 1989 met 760.000 bezoekers in 1990. Het nationaal ontwaken zien we ook duidelijk terug in de herontdekking van de ‘Kaiserpfalz’ Goslar, tot ongeveer 1850 een door de stad verpachte graanschuur aan de rand van Goslar.⁴⁸ Nadat de koning van Hannover in 1866 het vervallen complex had aangekocht en de restauratie was begonnen, werd het herstel van de palts, na de annexatie van Hannover, voortgezet door de Pruisische overheid. De restauratie van de Kaiserpfalz Goslar werd vervolgens het nationale symbool van de wederopstanding van het Tweede Keizerrijk. Het interieur werd voorzien van een nationalistisch programma van muurschilderingen. Op de centrale voorstelling

⁴⁶ Gutmann & Schadach 2002, 37.

⁴⁷ Schuchardt 2010.

⁴⁸ Frontzek, Memmert & Möhle 1996.

op de plaats van de keizerstoel zegent Frederik Barbarossa de nieuwe keizer Wilhelm I nadat het rijk als een Schone Slaapster vele honderden jaren was ingeslapen. De feitelijke wakker kussende prins was natuurlijk Bismarck die niet ontbreekt in het beeldspektakel. Niet alleen Goslar, ook andere paltsen en rijksburchten, die fysiek nog overeind stonden, werden vanaf medio 19^e eeuw gerestaureerd en bestudeerd. Voor de Wartburg werden vanaf 1845 reconstructieplannen uitgewerkt en uitgevoerd. De rijksburcht Neurenberg werd in dezelfde tijd onderzocht en gerestaureerd. Bij dit nationaal ontwaken speelde archeologisch en bouwhistorisch onderzoek een ondergeschikte rol. Udo Hölscher schreef pas in 1927 een eerste gedegen studie over de bouwontwikkeling van de palts van Goslar die nog altijd wordt aangehaald.⁴⁹ De 19^e-eeuwse onderzoeken waren gericht op het vastleggen van wat resteerde met een sterk kunsthistorische benadering, en met restauratie als doel. Uiteraard werd er volop gefantaseerd over het uiterlijk van de paltsen en burgen tijdens de bloeitijd in de volle middeleeuwen met soms zeer romantische restauratiekeuzen. Van een groot-schalig archeologisch onderzoeksprogramma naar paltsen was nog geen sprake. De archeologische gegevens kwamen vooral voort uit de graafwerkzaamheden ten behoeve van de restauratie (bijv. Goslar, Braunschweig, Kaiserswerth) of andere bouwwerkzaamheden (bijv. het Duisburgse stadhuis in 1900⁵⁰).

In de 20ste eeuw kwam er wel een structurele wetenschappelijke aandacht voor de bouwhistorische en archeologische resten. Hölschers' werk is reeds genoemd. Op de palts van Ingelheim worden, op enkele kleine opgravingen in de 19^e eeuw na, vanaf 1909 structureel opgravingen verricht.⁵¹ Het Nationaal Socialisme gaf na 1933 een dubieuze impuls aan het paltsenonderzoek dat nu vooral in het teken moest staan van de suprematie van het Duitse volk in de middeleeuwen en de verheerlijking van het Eerste Rijk.⁵² De nazi's schroomde daarbij niet de geschiedenis te vervalsen. Zo werd de gotische Servatiuskerk op de burg van Quedlinburg vervangen door de reconstructie van de romaanse voorganger, een bouwkunst waar de nazi's meer mee hadden. Het lege graf van de stichter van het Eerste Rijk, Hendrik de Vogelaar, moest worden gevuld en zo werd 'toevallig of door de voorzienigheid' precies duizend jaar na zijn dood het skelet van Hendrik teruggevonden en in 1937 met veel ceremonieel in de Servatiuskerk van Quedlinburg bijgezet.⁵³ De bijzetting van Hendrik I werd na de oorlog als vervalsing ontmaskerd en weggehaald.

In 1935 begon het onderzoek naar de koningspalts van Tilleda en dit onderzoek duurt tot op de huidige dag van vandaag voort.⁵⁴ Het is een van de weinige volledig opgegraven paltsen in het Duitse gebied. Ook de tot *Wüstungen* verworpen paltsen van Grone en Werla (opgravingen vanaf 1934) zijn hier voorbeelden van.⁵⁵ Tegen de achtergrond van de nazi-dictatuur kan wel worden gesteld dat de opgravingen een moderner en structureel karakter begonnen te krijgen. De opgravingen hadden nu tot doel het ontstaan, het grondplan en ontwikkeling van

49 Hölscher 1927.

50 Clemen 1909.

51 Grewe 2001.

52 Kirsch 1997; Lorentzen 2005.

53 Heinrich Himmler zag zichzelf als reïncarnatie van Heinrich I en maakte van Quedlinburg een *Weihestätte* van het Reich.

54 Eberhardt & Grimm 2001.

55 Streich 1984.

een paltscomplex, in beeld te krijgen. Niet alleen de hoofdgebouwen deden er toe maar ook de voorburchten en verdedigingswerken. Feitelijk werd het vooroorlogse onderzoek in de meeste gevallen na de Tweede Wereldoorlog voortgezet. De oorlog had echter wel nieuwe mogelijkheden geschapen: de Duitse steden lagen vrijwel geheel in puin en zo konden bij de wederopbouw ook de paltsen in binnensteden ontdekt en onderzocht worden (Mainz, Neurenberg, Frankfurt, Dortmund, Paderborn). De 11^e-eeuwse palts van Paderborn kwam letterlijk uit het slooppuin van de huizen ten noorden van de Dom aan het licht. De grootschalige opgravingen van 1963 tot 1978 door Wilhelm Winkelmann (Münster) brachten niet alleen de koningspalts van bisschop Meinwerk aan het licht maar ook de Karolingische voorganger.⁵⁶ De palts van Paderborn geldt nog altijd als een van de best gedocumenteerde paltsen in Duitsland.

3.6: Wilhelm Winkelmann, Pfalzenforscher bij uitstek, in zijn kantoor te Münster rond 1960.

Onder Nederlandse vlag begon het onderzoek rond de deels verwoeste stiftskerk St. Vitus in Hoog Elten dat na de teruggave van Elten aan Duitsland door Günter Binding werd voortgezet.⁵⁷ Binding werd een specialist bij uitstek. Hij promoveerde in 1962 op de Burg Münzenberg in der Wetterau en schreef in 1963 *Die Pfalz Kaiser Friedrich Barbarossas in Gelnhausen und die frühstaufische Baukunst im Rhein-Main-Gebiet*. Andere onderzoekers als Herbert Jankuhn, Gerhard Streich en Eberhard Grimm waren bij tal van kleine en grote opgravingen in de decennia na de oorlog betrokken en er kan vanaf ca. 1960 gesproken worden van een gestructureerde *Pfalzenforschung* vanuit diverse universiteiten (Bonn, Münster, Bamberg, Göttingen, Keulen) en het Rheinisches Landesmuseum Bonn. Vanaf 1963 verscheen de reeks *Deutsche Königspfalzen. Beiträge zu ihrer historischen und archäologischen Erforschung* met gebundelde bijdragen over paltsenonderzoek door het Max-Planck-Institut für Geschichte te Göttingen met inmiddels acht bundels. Aan het omvangrijke repertorium van Duitse paltsen wordt nog altijd gewerkt. De leiding over het MPI is in 2006 overgenomen door Caspar Ehlers (Frankfurt). Ook verschenen voor het eerst wetenschappelijke overzichtswerken van de hand van Hotz (1966 en 1981) Streich (1984) en Binding (1996), naast vele regionale studies van vorstelijke verblijfsplaatsen. De oprichting van de *Wartburg-Gesellschaft zur Erforschung von Burgen und Schlössern* in 1992 gaf een nieuwe impuls aan de kennisverbreding van paltsen, residenties en kastelen,

⁵⁶ Winkelmann 1970; Gai 2007.

⁵⁷ Binding 1986.

niet alleen voor de wetenschappelijke wereld middels congressen en wetenschappelijke bundels, maar ook voor het brede publiek door de uitgave van de reeks *Burgen, Schlösser und Wehrbauten in Mitteleuropa*.

In het laatste decennium van de 20ste eeuw begon een nieuwe fase in het paltsenonderzoek in Duitsland. Oud onderzoek werd aan een hernieuwde uitwerking onderworpen. Vergelijkbaar met de situatie in Utrecht en Zutphen waren veel overbekende opgravingen nooit gedegen uitwerkt en slechts op hoofdlijnen gepubliceerd. Zo werd de paltsaula van Goslar aan een bouwhistorisch onderzoek onderworpen en werden oude waarnemingen opnieuw bekeken, waarbij ook de restauratie- en onderzoeksgeschiedenis onder de loep werd genomen.⁵⁸ Zeer gedegen is de uitwerking van Winkelmanns opgravingen in Paderborn door Sveva Gai en Birgit Mecke (de Karolingische fase, 2004).⁵⁹ Gai publiceerde ook nieuwe gegevens over de 11^e-eeuwse fase (2007).⁶⁰ De palts van Ingelheim mag zich eveneens verheugen op hernieuwde aandacht (o.a. Grewe 2001, 2007). Aangezien grootschalig onderzoek op de doorgaans beschermde sites steeds minder mogelijk is, wordt ook steeds vaker een beroep gedaan op nondestructieve onderzoeksmethoden zoals remote sensing, grondradar en weerstandsmeting waarbij onlangs op het voorterrein van de palts van Goslar nog een grote structuur, mogelijk een houten gebouw, werd gekarteerd.⁶¹

Van de meeste paltsen in Duitsland bestaan inmiddels fraaie en soms zeer gedetailleerde 3D-reconstructies (o.a. Speyer, Paderborn, Duisburg, Ingelheim) en gedegen presentaties 'vor Ort' of in musea. Paltsen zijn inmiddels niet alleen meer onderzoeksobjecten voor wetenschappers maar ze vormen een maatschappelijk relevant thema, die de moderne Duitser na de 'Wende' zich bewust maakt van een verleden waar men weer trots op mag zijn.

Het onderzoek naar paltsen en paltsachtige complexen heeft in Nederland onterecht weinig aandacht gekregen. Lang heeft de archeologie in Nederland in de veronderstelling verkeerd dat er slechts twee echte paltsen in Nederland waren: te Utrecht en Nijmegen. Van deze paltsen zijn tal van koningsbezoeken bekend. De paltsachtige complexen van Zutphen, Deventer en Maastricht zijn pas recentelijk in beeld gekomen en in het geval van Maastricht en Deventer staat de identificatie als zodanig en het onderzoek ernaar nog aan het begin.

Het paltsenonderzoek in Nederland staat in de schaduw van het onderzoek in Duitsland. Paltsen maakten immers geen deel uit van de Nederlandse identiteit, maar de vorstelijke verblijfplaatsen refereerden vooral aan het verleden van het Duitse Rijk, dat de afgelopen eeuw vooral de vijandige buurman was geweest. De Nederlandse geschiedschrijving en archeologie werd vooral vanuit de gewestelijke ontwikkeling (provincies) benaderd. De heren en graven en hun hoven en burchten waren onderwerp van onderzoek. Slechts de 'Europese' Karel de Grote kwam en komt in de vaderlandse canon voor. Dat ons land van 925 tot 1648 deel uitmaakte van het Duitse Rijk werd en wordt nog wel eens vergeten. Karel de Grote was met zijn palts te Nijmegen nog het meest in beeld bij historici. Het Valkhof in Nijmegen stond wat de archeologie betreft vooral in

58 Frontzek, Memmert & Möhle 1996.

59 Gai & Mecke 2004.

60 Gai 2007.

61 Schweizer 2011, 76-80.

de belangstelling vanwege het Romeinse verleden en de bewoningscontinuïteit die aldaar wordt verondersteld. Van de palts van Karel de Grote zelf is vrijwel niets bekend, evenmin van de fasen erna tot de herbouw door Frederik Barbarossa. Lang is gedacht dat de Nicolaaskapel een relict van de Karolingische palts was, maar de kapel wordt nu in de eerste helft van de 11^e eeuw gedateerd. Wel zijn talrijke spolia, ook Karolingische, voorhanden en is er vooral vanuit kunsthistorische hoek gedelibereerd over de datering, fasering, lay-out en betekenis van de bekende bouwresten, zoals de Maartenkapel en de Nicolaaskapel. Van de Maartenskapel wordt door Mekking ook wel beweerd dat ze deel uitmaakte van de 11^e-eeuwse aula, herbouwd na de verwoesting door Godfried ‘met de Baard’ in 1047.⁶² Maar het waren vooral bouw- en kunsthistorici die de discussie bepaalden. Het is onbekend of er nog substantiële resten van de diverse bouwfases in de grond zitten. Weve deed rond 1910 al wat gravend onderzoek op de Valkhofheuvel en Brunsting verrichtte opgravingen in 1946 in en bij de Maartenskapel. De ondiep aangetroffen Merovingische graven deden al vermoeden dat de jongere niveaus wel eens zwaar verstoord konden zijn.⁶³ Recent grond-radaronderzoek heeft ook geen duidelijk beeld gegeven. De opgravingen in de jaren negentig van de 20ste eeuw op het terrein van het Kelfkensbosch brachten vooral sporen uit de laat-Romeinse tijd en late middeleeuwen aan het licht. Sporen uit de tijd van de palts zijn schaars. Het rijksmonument ‘Het Valkhof’ is de facto beschermd. De druk op het terrein neemt echter toe met de plannen voor partiële herbouw van de Staufische burcht met donjon.

De Utrechtse paltsaula *Lofen* was reeds in de 19^e eeuw bekend. De gebouwresten onder de noordwestelijke huizenrij van het domplein zijn in zowel de 19e eeuw als in 1935 gedocumenteerd. De 11e-eeuwse datering is nooit echt omstreden geweest. De plattegrond ook niet, al zijn aanvullende gegevens en hypothesen onlangs door Hundertmark gepubliceerd. Hij vulde de plattegrond in noordelijke richting aan met een mogelijk privévertrek van de vorst. De enige literatuur over de koningspalts van Utrecht was tot voor kort een dunne monografie van Koopmans uit 1989. Alle archeologische aandacht ging in Utrecht ook weer naar het Romeinse castellum en de vroege kerkgebouwen. Uit de ‘paltstijd’, de 11e eeuw, was het archeologische, historische en kunsthistorische onderzoek vooral gericht op de reconstructie van Dom van bisschop Adelbold.⁶⁴ In 2002 werd onder de zuidwestelijke huizenrij van het Domplein de bisschoppelijke paltsaula ontdekt. Tijdens verkennend onderzoek door middel van kleine proefputten werd de plattegrond ervan vastgelegd. Het meest recente onderzoek van Hundertmark beschrijft voor het eerst de ruimtelijke samenhang van beide paltsen en de Dom aan de hand van alle voor de hand zijnde gegevens uit opgravingen en waarnemingen.⁶⁵

In Deventer werd in 1951/52 de bisschopshof (tussen de Graven en de Sint-Lebuïnuskerk) opgegraven. Alhoewel het hier om een bisschoppelijke aula ging van maar liefst 50 meter lengte, gebouwd rond 1100, troffen de opgravers ook sporen aan van oudere gebouwen met een andere oriëntatie.⁶⁶ Deze stenen ge-

62 Mekking 1996.

63 De recentste datering van de graven door Jan Thijssen, pers. comm. Arjan den Braven van de gemeentelijke archeologische dienst.

64 Zie o.a. Mekking 1997.

65 Hundertmark 2012.

66 Dorgelo 1956.

bouwresten zouden uit de 10^e eeuw kunnen dateren en er werd voorzichtig gespeculeerd dat deze gebouwen wel eens tot een oude koninklijke curia behoord konden hebben. Spitzers zocht de interpretatie van het complex in de richting van het kapittelklooster, waarbij hij ook een 11^e-eeuwse aula onderscheidde.⁶⁷ Ook bij dit breed opgezette onderzoek, waarbij meerdere disciplines betrokken waren, stond de Sint-Lebunuskerk centraal, de residentiële gebouwen waren een zijdelings thema. Daarna is over dit gebouwencomplex weinig nieuws gezegd, terwijl het archeologisch onderzoek in Deventer een grote vlucht genomen heeft. De voorgenomen sloop van het schoolgebouw, dat op de plaats van de opgravingen in 1953 verrees, brengt hier mogelijk verandering in. Delen van het binnenterrein zijn nog ongeschonden aanwezig.

Van de vermeende koninklijke verblijven te Maastricht en Tiel is vrijwel niets bekend. Te Tiel is hooguit gespeculeerd over de ligging van een arx⁶⁸, een koninklijke of grafelijke burcht bij de riviertoel. De nadruk in het onderzoek te Tiel, ook tijdens de opgravingen van de ROB in de periode 1983-1999, lag op de handelsfunctie van Tiel in de 10^e en 11^e eeuw. Te Maastricht zijn aanwijzingen voor een koninklijk verblijf in een *fiscus regius*, volgens Theuws aan de zuidzijde van het Sint-Servaascomplex gelegen. Aan de noordzijde ervan is een forse muur bekend van een mogelijk paltsachtig gebouw. Aan wie - koning of hertog - dit gebouw moet worden toegeschreven, is onderwerp van discussie.⁶⁹ Maar ook hier is de constatering helder dat de discussie over vorstelijke verblijven in middeleeuws Maastricht pas recentelijk is gevoed door de hernieuwde aandacht voor Maastricht vanuit de universitaire wereld (met name de Universiteit van Amsterdam) dat uitmondde in het Sint-Servaasproject.

Het onderzoek naar de 'palts' van Zutphen past in de Nederlandse onderzoekstraditie. Het hoofdgebouw kwam, feitelijk onverwacht, pas in 1946 aan het licht en werd toen voor 'grafelijke palts' versleten. Pas in 1983 nam Bitter de oude opgravingen weer onder de loep zonder aan de grafelijke identificatie te twifelen. Ook hier kwam in de jaren negentig van de 20ste eeuw, met de Sint-Walburgiskerk als hoofdonderwerp, de palts weer in de zijdelingse aandacht (Bastemeijer & Groothedde 1999). De aanvullende archeologische gegevens die op en rond het plein tussen 1993 en 1999 werden verzameld, nodigden uit om de datering en betekenis van het gebouwencomplex nader te bestuderen en alternatieve verklaringen op te werpen. Zo kwam de identificatie van de 'koningspalts' in 1999 voor het eerst in beeld.

Op macroniveau is het paltsenonderzoek in Nederland opgenomen in het algemene onderzoek naar de ontwikkeling van het Nederlandse kasteel en adellijke residenties. Jaap Renaud was vanuit de archeologische discipline de grondlegger en hij werd de eerste hoogleraar kasteelkunde te Utrecht, opgevolgd door Hans Janssen. Het recentste overzichtswerk over kastelen uit 1996 geeft een inmiddels verouderd beeld weer van de versterkte vorstelijke residenties, ca. 1050-1250⁷⁰, net als de daarvoor beschreven periode van de ringwalburgen.⁷¹ Er zijn plannen voor een nieuw overzichtswerk.

67 Spitzers 1992, 18-24.

68 O.a. Sarfatij 1999; Bartels en Oudhof 2007.

69 Theuws 2005, 99-100.

70 Janssen 1996, 28-32.

71 Ibidem, 23-28.